

Тамара СЕНІНА

Злочинні дії німецьких фашистів, що відбувались у Кременці в 1941-1942 роках: в гетто, в Пісковому Яру під Хрестовою горою, в урочищі Якутського Тиру, ввійшли в історію міста нечуваним голокоством. Винищення євреїв було безпощадним. Розстріляних і спалених заживо – понад 15 тисяч... Єврейський народ, який проживав тут ще з XV століття, проходив нове випробування. Всесвітній блукач”, “вічний жид”, «проклятий і гонимий злим фатумом за непослух Богові»... Утворивши «Юденрат», німці з перших днів липня 41-го року проводили непередбачувані акції. Спочатку на Хрестовій горі розстріляли представників інтелігенції. Євреїв, які залишилися, зганяли в центр міста, вимагаючи в них золото, інші дорогоцінності, виганяли на непосильні роботи в Білокриницю, на торфовища в Сапанів. Заставляли з єврейського кладовища переносити надмогильні плити до тютюнового заводу, де викладали підлоги в цехах до колишнього гебітскомісаріату, теперішнього Центру дитячої творчості, якими вимощували подвір'я. Почергово здійснювали розстріли чоловіків, жінок, дітей, молоді в Кременці, Почаєві, в інших населених пунктах... Геноцид не знав

меж. У лютому 1942 року на території Кременецької в'язниці (нинішнього професійно-технічного ліцею) німці встановили шибеницю, на відкриття якої прибув гебітскомісар Ф. Міллер. В його присутності жандарми провели показову страту десяти осіб-втікачів з гетто Дубно і Рівного. «Кульмінацією цього цинічного дійства стало те, що двох молодих євреїв змусили виконати роль катів, і вони накинули зашморги на шиї приречених...». Спогад невідомого свідка, записаний Володимиром Трофимовичем – доктором історичних наук, професором Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного зі Львова, та аспірантом Сергієм Івановим із Острога.

Наприкінці січня 1942 року, у Кременці було створено гетто. 11 березня його закрили від міста. Степан Турик, очевидець тих подій, згодом, писав: «Сюди були переселені всі “юде”, які змушені були залишати на передмістях віками засиджені місця. Це був єврейський квартал міста, який постійно поповнювався євреями з сусідніх містечок – Шумська, Вишнівець, Ланівець та інших, наближених до Кременця населених пунктів. Стояла неймовірна тіснота. Криниць було мало, а каналізація – зовсім відсутня. Санітарний стан був жахливим. Не вистачало їжі і води. Поширювались інфекційні хвороби, а при браку лікарів, більшість з яких розстріляли, захворювання закінчувалось смертю. Майже щоденно з брами виносили мерців і за дозволом німецької влади спішно несли вулицею Широкою на Джерельну, де їх закопували на єврейських могилах древнього кладовища. Поліцаї вивозили дорослих на роботу, які розчищали вулиці, зривали траву, підмітали. Під час таких виходів бідніші трохи підживлювались. Їх підгодовували, чим могли, кременчани. Дозволялося євреям ходити тільки брукованою частиною вулиці. І обов'язково – з жовтими нашивками на рукавах, або на плечах...».

За свідченням кременчанина Олександра Петровича Улянюка (на той час – підлітка), територія гетто займала кілька кварталів. Обгороджене трьохметровими дошками, гетто тягнулося від центру міста (нині – Лютеранської церкви), попри стару синагогу, де нині – універмаг, вздовж вулиці Широкої (тепер – Шевченка), в напрямку Дубенської Рогатки. Обминувши стороною колишні: кінотеатр ім. Дзержинського і приміщення пожежної охорони (що знаходились по обидві сторони нинішнього «Укртелекому», огорожа виходила на вулицю Завальну (Лесі Українки) і між нею та аптекою повертала ліворуч на

вулицю Коженювського (тепер – Бориса Козубського). Далі прямувала по Перацького (Бориса Харчука), приєднуючи нині вже неіснуючі вулиці: Кравецьку, Гурну (Горню) та – Левінзона. Вулиця Левінзона, дотикаючись до Широкої, замикала гетто на довоєнній міській площі – території теперішньої Лютеранської церкви. Неподалік найбільшої синагоги Кременця, збудованої наприкінці 30-их років знаходилися єдині ворота в гетто. Нині – це місце між райдержадміністрацією і будинком культури. Ворота відкривалися у виключних випадках на центральну дорогу – вулицю Широку (тепер – Шевченка), напроти ресторану «Іква»...

Тоді ще зовсім юний кременчанин Роман Кравченко-Бережний, зазначав у щоденнику: «Страшне видовище. Ворота гетто широко відкриті, а за ними – черга приречених – по два в ряд. Підїжджає автомобіль. Черга мовчки просувається до нього. Ні крику, ні плачу. Машина з євреями відїжджає за місто. Назустріч їй мчить такий же грузовик, але вже без людей і переповнений одягом...». І знову повторилося все спочатку...

В'язень кременецького гетто Іван Максимович Якимчук – житель селища Вишнівці, родом із Ридомля, 23 серпня 1996 року розповів як він, українець, п'ятнадцятирічним юнаком, переховуючись від фашистів, щоб не потрапити до Німеччини, і сам необачно опинився в їхніх руках. Німцями був відправлений до Кременця. Спочатку – в німецьку жандармерію, потім – в тюрму, далі – в єврейське гетто... Часу пройшло багато, а пам'ять надалі зберігає все до деталей. Особливо – очі шестидесяти українських дітей, яких вважали за євреїв. З ними ділив у гетто парений ячмінь із кип'ятком, хліб із тирсою та ріпою, брукву, кістки, що викидають собакам. Хворих дітей німці вивозили на Хрестову гору і там розстрілювали... Йому ж дивом вдалося врятуватися. Довідка виконавчого комітету Ридомильської сільської Ради депутатів трудящих Почаївського району, видана Івану Максимовичу 10 березня 1963 року про його перебування в кременецькому гетто, засвідчує і береже пам'ять про цей гіркий епізод усе його життя.

З гетто євреїв вивозили грузовиками, інших гнали пішки за місто. Бувало, що по дорозі, непомітно для німців, єврейські жінки кидали у натовп зігнаним кременчанам своїх дітей... В урочище «Якутського Тиру», до окопів, залишених з часів Першої світової війни, одні євреї йшли покійно, взявшись за руки, мабуть, з думками про слова раввина, що німці тут ні до чого, що це божа кара за гріхи іудеїв, інші (за словами кременчанки Ніни Носкової-Масловської) кричали не своїми голосами так, що той крик було чути аж до центру міста... Біля окопів, за наказом окупантів, роздягалися до гола. Жінки, чоловіки, хлопці й дівчата, матері, малесенькі діточки, прощаючись, обнімали одне одного і чекали своєї черги... Хто мертвими, а хто й напівживими після автоматної черги падали в ями... Їх присипали землею, поливали хлоровим вапном...

Чотирнадцятьом євреям вдалося втекти. Їх та інших ціною свого життя переховували кременчани, чиї імена нині – серед «Праведників Миру». В серпні німці знищили керівництво общини, спалили гетто. Двотижнева акція по винищенню єврейського населення, розпочата 9 серпня 1942 року, завершилася 2 вересня. Пожежа, що тривала сім днів, переносилася з одного будинку на інший. Палало все, що піддавалося вогню. Ніхто нічого не рятував і не гасив. Хіба що інші місцеві жителі оберігали свої будинки від вогню, щоб він не перекинувся на них... Згоріли: 649 будинків, 341 надвірна будівля,

синагоги на вулицях Кравецькій, Вишнівецькій, Широкій, частково була зруйнована синагога (нинішнього приміщення автовокзалу) – на Дубенській Рогатці. Дотла були знищені єврейська лікарня, бібліотека, магазини і багато іншого. Тоді ж, під час облави, німці виявили живими ще 1000 євреїв і їх розстріляли.

Самуїл Ізраїлович Шуцман, колишній житель міста Тернополя, нині – Ізраїля, опираючись на факти енциклопедії, стверджував, що підпал гетто здійснили єврейські активісти. Протести, безумовно, могли бути. Однак, багатьом євреям така версія не зрозуміла. В 1990 році після інтерв'ю, даного мною на всесоюзне радіомовлення, надійшов лист від Іллі Альтмана із Центрального Державного Архіву Жовтневої Революції СРСР, що в Москві. Акт про результати розслідувань Надзвичайною комісією німецько-фашистських злочинців з 1 по 5 липня 1944 року у Кременці, переконливо доводить, що всі злочинні дії, вчинені тут, належали німецьким окупантам.

31 серпня 1992 року, в знак шани і пам'яті про голокост єврейського народу, в Якутському Тирі був встановлений пам'ятник. Збудований за проектом архітектора з Ізраїлю – Лева Стерна, він нагадує згорнуту Тору – Святе Писання іудеїв. Плита на ньому із двомовним текстом, зображенням шестикутної зірки і жіночого обличчя, на якому – жах війни, виготовлена Володимирем Крутевичем та Олександром Пташкіним. В день відкриття пам'ятника над Кременцем линув Кадиш, єврейський поминальний плач, молитва. Його виконував найстарший із присутніх – Саня Коган, разом із присутнім єврейським чоловічим товариством із Тель-Авіву, рідні яких назавжди залишилися в цій землі...

Фото

1. Кременець до війни.
2. Гебітскомісаріат. Хрестова гора
3. Вулиця Широка
4. Єврейський квартал
5. Готель
6. Синагога
7. Фрагмент експозиції в краєзнавчому музеї